

Tilburg University

Grondslagen en methoden van het huidige Deutsche economische systeem

van Berkum, P.P.

Published in:
Maandschrift Economie

Publication date:
1938

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van Berkum, P. P. (1938). Grondslagen en methoden van het huidige Deutsche economische systeem. *Maandschrift Economie*, 4(3), 105-130.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Grondslagen en methoden van het huidige Deutsche economische systeem ¹⁾

door

Dr. P. P. VAN BERKUM

Vele verhandelingen over het Deutsche economische systeem, welke in de afgelopen jaren zijn geschreven, werden opgezet met het doel te bewijzen, dat dit systeem levensvatbaarheid mist en dat met een spoedige instorting rekening dient te worden gehouden. Anderzijds zijn, vooral van Duitse zijde, tal van publicaties verschenen, waarin juist van een tegengestelde doelstelling en visie werd blijk gegeven. Een objectieve beschouwing zal zich noch bij de eene, noch bij de andere richting mogen aansluiten. Zij zal zich moeten afvragen, of het economische systeem, zooals dat zich in Duitschland van 1933 af heeft ontwikkeld, beschouwd onder zijn eigen ideologische en materiele voorwaarden, uitkomsten heeft opgeleverd, welke het aan de verwachtingen deden beantwoorden. De vraag of het economische systeem van een totalitair staat beter of slechter is dan dat van democratisch bestuurd staten komt bij deze probleemstelling niet aan de orde.

Afgaande op officieele Duitse gegevens, is sedert het aan het bewind komen van het nationaal-socialistische regiem op economisch gebied in Duitschland een groote verandering ten goede getreden. Het land telde in Januari 1933 op het hoogtepunt der depressie ruim 7 miljoen werkloze arbeiders. Eind September 1938 bedroeg de beschikbare arbeidsreserve nog slechts 12.000 geheel valiede arbeiders, ongeacht een 150.000 om verschillende redenen onvolwaardige arbeidskrachten. De waarde der industriele productie bedroeg, na correctie voor prijsstijgingen, over 1937: 40 milliard mark, tegen 19.6 milliard in 1932, derhalve een toeneming met rond 100%, vergeleken met het hausse-jaar 1928 een stijging van

¹⁾ Voordracht gehouden voor de Studievereeniging der Economische Faculteit aan de Universiteit van Amsterdam.

22%. In den agrarischen sector was de expansie matiger. Zij bereikte over 1936/37 een geldopbrengst van 8.9 milliard mark tegen 6.4 milliard over 1932/33. Het Duitsche volksinkomen vertoonde van 1932 tot 1937 een toeneming met 50% ¹⁾).

Deze gegevens, welke met andere zouden zijn te vermeerderen, leggen bewijs af van een zeer aanzienlijke toeneming der economische activiteit. Toch vormen zij slechts één kant van het vraagstuk. Een economische beoordeeling immers mag zich niet tevreden stellen met het uiterlijke effect van productievermeerdering, doch zij zal zich ook een beeld moeten vormen van de gebrachte offers. De mogelijkheid bestaat, dat de economische hulpbronnen des lands in een te grooten omvang op onproductieve doeleinden zijn gericht, zoodat wel de activiteit sterk is vergroot, doch onder aantasting van de levensstandaard der bevolking, ten koste van een ondragelijke vermeerdering van de staatsschuld, van het verlies van vroeger gevormde reserves enz. Een nadeel van deze zijde van het onderzoek is, dat geen exacte gegevens over de gebrachte offers ter beschikking staan. Een volledige en juiste beoordeeling van de economische positie van Duitschland (dit geldt ook voor andere totalitaire staten) wordt hierdoor ten zeerste bemoeilijkt.

Een enkele opmerking van algemeenen aard moge aan de nadere beschouwing van het huidige Duitsche economische systeem voorafgaan.

Noch de staatsinterventie in het conjunctuurverloop, noch de mate waarin dit is geschied, karakteriseeren de veranderingen, welke het economisch leven in Duitschland heeft ondergaan in vergelijking met de veranderingen, welke in andere landen zijn opgetreden. Immers in geen enkel met Duitschland te vergelijken land werd en wordt het herstel van het economisch leven overgelaten aan de stimuleerende krachten welke een normale depressie in zich bergt. Laval in Frankrijk, Brüning in Duitschland hebben naam gemaakt door hun strijd tegen de depressie. Zij hadden daarin geen succes, doch dit lag zeker niet aan een tekort aan staatsinterventio-

¹⁾ Het meerendeel van het statistische materiaal werd ontleend aan de overzichten der Reichskreditgesellschaft, nl. het jaaroverzicht 1937/38 en het halfjaarlijksch overzicht 1938.

nisme. Ook kan het karakteristieke element van het economisch leven in Duitschland na 1933 niet worden gezien in de deficitaire begrotingspolitiek en de daarop tot steun der conjunctuur gebaseerde staatsopdrachten. In de Vereenigde Staten zijn beide middelen namelijk op ruime schaal toegepast. Van 1931-1937 steeg de nationale schuld aldaar met 20 milliard dollar ¹⁾, welk bedrag wel ongeveer met de Deutsche stimuleeringsuitgaven op één lijn te stellen is. De na Juni 1936 in Frankrijk aan de regeering gekomen linksche kabinetten hebben eveneens milliarden aan de schatkist onttrokken en het crediet van de centrale bank in dienst der depressiebestrijding gesteld. Engeland verbindt sinds de inzinking der conjunctuur in het najaar van 1937, het streven naar het op peil brengen zijner bewapening aan de poging den teruggang van het economisch leven te remmen.

Niet in de staatsinterventie en in de openbare werkenpolitiek, doch in den overgang van dit stelsel naar een gesloten systeem tot beheersching van het economisch leven in al zijn voorname onderdeelen, in den overgang van de door het particulier initiatief gedragen conjunctuur met stimuleering van overheidswege naar het staatsinitiatief als *drager* van de conjunctuur ligt het karakteristieke van de Deutsche conjunctuurontwikkeling in de afgelopen jaren.

Uit het feit, dat, behalve in Duitschland, het staatsinterventionisme heeft teleurgesteld, mogen zonder meer geen conclusies worden getrokken. Tusschen de landen onderling bestaan nu eenmaal groote verschillen in de economische en sociale structuur, waardoor zelfs bij gelijke maatregelen niet dezelfde reacties teweeggebracht worden. De opvatting van Laufenburger, dat de staatsinterventie, wil zij werkelijk erin slagen het conjunctuurverloop in goede banen te leiden, noodzakelijk *totalitair* moet zijn en dat zoowel in organisatorische beheersching van het economische leven als in haar ideologie, schijnt in haar algemeenheid vooralsnog ongegrond ²⁾. Ook de *partieele* methode van interventie

¹⁾ Per Jacobson, Vergleich des Wirtschaftsaufstiegs in Grossbritannien, den Vereinigten Staaten und Schweden 1932—1936, Jena 1938, bl. 14.

²⁾ Praeadvies voor Fransche economen over: Quelques aspects de la reprise allemande, méthodes et résultats, verschenen in Revue d'Economie Politique, Jan./Febr. 1938.

kan onder bepaalde omstandigheden nut afwerpen ¹⁾). Hierop zal in het kader van dit betoog niet verder worden ingegaan, evenmin op het psychologische aspect, waarop Laufenburger de aandacht vestigde, als zou het geringe succes van de Amerikaansche en Fransche conjunctuurpolitiek niet alleen toe te schrijven te zijn aan het feit „qu'elles n'étaient que partielles”, doch ook aan de omstandigheid „que elles s'accomplissaient dans un sphère de pessimisme” ²⁾).

I

Van conjunctuuractiveering naar staatsconjunctuur.

Toen de nationaal-socialistische regeering in het begin van 1933 den strijd tegen de depressie aanbond, beschikte zij niet over een plan, dat vooraf in theorie was uitgedacht. Een plan heeft zich eerst geleidelijk, door stelselmatig aftasten van mogelijkheden en grenzen, ontwikkeld. Deze ontwikkeling kan geenszins als afgesloten worden beschouwd. In dit opzicht kan het opportunistische, of zoo men wil, het experimenteele karakter van de Duitsche economische politiek niet worden ontkend. Doch op één voornaam punt was zij van onverzettelijke consequentie, namelijk niet te zullen dulden, dat de werkloosheid bleef voortbestaan.

Bouwde deze politiek voort op aanwezige grondslagen? Men heeft opgemerkt, dat het in 1933 aan het bewind komende regiem zich den weg geëffend zag door de herstelmaatregelen van de kabinetten Brüning en von Papen. Wat de deflatiepolitiek van de regeering Brüning betreft, staat het vast, dat deze op het gebied van aanpassing der kosten- en prijzenstructuur zekere depressie-elementen heeft geëlimineerd. Doch het is eveneens zeker, dat het economische leven onder den uitgeoefenden druk in een toestand van verstarring was overgegaan, welke algemeen tot een pessimistische instelling en tot opzegging van vertrouwen ten aanzien van de nog niet voltooide aanpassingspolitiek aanleiding gaf. De remedie was dan ook te drastisch geweest. Het ziekteproces raakte nu wel op zijn eind en de weg naar herstel lag in principe open, doch

¹⁾ De verwijzing naar het gunstige resultaat dezer methode in Zweden, schijnt echter met de feiten niet in overeenstemming, vgl. Per Jacobson, blz. 15/16.

²⁾ Laufenburger, blz. 32.

de patiënt, in casu het bedrijfsleven, was uitgeput en hij kon zich, naar het zich liet aanzien, zonder krachtig activeerende middelen niet op de been helpen. Deze middelen zouden in elk geval een beëindiging van den deflatiedruk en de mogelijkheid van een snel herstel moeten bieden, doch de toepassing ervan kon eerst komen van een verandering in de mentaliteit bij de leiders van het economische leven.

Von Papen bracht in 1932 het begin van een psychologischen ommekeer door zijn op stimuleering van het bedrijfsleven gericht systeem van Steuergutscheine, dat neerkwam op verlaging van belastingdruk. Dit middel en de omvang waarin het werd toegepast, waren echter niet radicaal genoeg, vergeleken bij de inzinking welke in het economische en sociale leven was opgetreden. Niettemin is het belastingplan-von Papen, dat de staatsfinanciën als hefboom tot herstel van de ondernemingslust gebruikt wilde zien, één der grondslagen waarop de politiek van het Derde Rijk heeft voortgebouwd.

In Februari 1933 nam het nationaal-socialisme de teugels in handen. De leider van dit bewind kwam met zijn eerste vierjarenplan. Na vier jaar zou geen arbeider meer werkloos mogen zijn. Het plan was dus primair een werkverschaffingsplan.

In de ontwikkeling der werkverschaffingsactie, welke in 1933 aanvangt en in 1937 bij het ontstaan van een tekort aan arbeidskrachten eindigt, kunnen twee stadia worden onderscheiden. Het eerste stadium vult de jaren 1933 tot en met 1935. Gedurende deze jaren staat de werkverschaffing in het teken van de sociale politiek. Elk middel dat geschikt scheen een snelle absorptie van arbeidskrachten te bewerken werd aangegrepen. Het tweede stadium zet tegen het eind van 1935 in. Het sociaal-politieke doel wordt ingepast in zuiver staatspolitieke doelstellingen: de bewapening en later het streven naar grondstoffen-autarkie. Deze beide doelstellingen blijven het economisch leven, ook na het bereiken van het peil der „Vollbeschäftigung”, beheerschen.

Van economisch standpunt beschouwd, is het onderscheid tusschen de sociaalpolitieke en de staatspolitieke periode niet zeer interessant. In beide perioden wordt het bedrijfsleven onder de stimuleerende werking geplaatst van enorme regeeringsuitgaven. Geldschepping en toeneming der vlottende staatsschuld blijven onverminderd op den voorgrond staan.

De objecten, waarvan de stimulans uitgaat, zijn voor het overgrootste deel improductief.

Belangwekkend zijn beide perioden evenwel uit conjunctuureel oogpunt. In de eerste periode is de gedachte levendig, dat het bedrijfsleven door een activeering langs *indirecten* weg ertoe zou kunnen worden gebracht uit eigen kracht de conjunctuur verder te ontwikkelen. Het is de gedachte der Initialzündung, Ankurbelung, pumppriming. Volgens deze opvatting zou een korte periode van staatsopdrachten in buitengewone omvang toegepast een stoot in de richting van het op gang komen van het productie-apparaat kunnen geven, die zich dan verder automatisch zou voortplanten. De taak van den Staat is in dit schema een tijdelijke, hij trekt zich terug, wanneer het particuliere initiatief zijn rol als gangmaker van de conjunctuur heeft overgenomen. Om nog uiteen te zetten redenen is dit schema niet normaal verlopen. In 1935 begint de Duitse regeering middelen toe te passen welke niet langer speculeerden op een hervatting van particulier initiatief en particulier expansiestreven, doch die veeleer erop waren berekend de ontplooiing van de particuliere activiteit te breidelen en ondergeschikt te maken aan de reeds genoemde staatspolitieke doeleinden. Tegen het einde van 1935 kan dan ook van het begin eener nieuwe conjunctuurphase worden gesproken, namelijk van de periode der staatsconjunctuur, welke ook thans nog voortduurt. Zij wordt getypeerd door een *direct* ingrijpen van den staat in alle onderdeelen van het economisch leven en een daarmee gepaard gaand terugdringen van de ondernemersfiguur in een louter dienende functie.

Thans moge een korte analyse volgen van het Duitse economische systeem onder invloed der stimuleeringsmaatregelen uit de periode der z.g. Initialzündung. Een beschouwing van de conjuncturele reacties in den sector der privateconomische activiteit zal doen zien, dat de resultaten van dit experiment teleurstellend zijn geweest, wat weer van betekenis is voor de beoordeling van de mogelijkheid de periode van de staatsconjunctuur te eeniger tijd in een vrije conjunctuur te doen overgaan.

Drie groepen van maatregelen kunnen worden onderscheiden in het complex, dat een stimuleering van het bedrijfsle-

ven langs indirecten weg moest teweegbrengen, namelijk: lastenvermindering, inkomstenvergroting en direct werkende maatregelen tot steun aan de arbeidsmarkt.

Lastenverlaging werd verkregen door vrijstelling of verlaging van bepaalde belastingen. Bij voorkeur werden zulke belastingen gekozen, waarvan de verlaging in staat was door middel van toeneming van het verbruik aan arbeidsintensieve industrieën een stimulans te geven. Typische tot deze categorie behorende maatregelen zijn: verlaging van omzetbelastingen; het toestaan van afwijkingen van de fiscale normen bij afschrijving op productiemiddelen, wanneer gelijktijdig tot vernieuwing wordt overgegaan; het geven van subsidies bij herstel of constructie van bouwwerken; opheffing van de belasting op motorrijtuigen, gepaard gaande met een krachtige propaganda tot aanschaffing ¹⁾. De staat getroostte zich uit hoofde van genoemde fiscale stimuleeringsmaatregel gedurende de periode 1933-'35 een offer van 1-1 1/4 milliard mark ²⁾.

De tweede groep maatregelen in deze periode was op vergroting van de consumenten-inkomsten gericht. De voornaamste uitgavenpost op het staatsbudget voor dit doel vormen de Ehestandsdarlehen. Tot 1937 beloopt de uitgaven voor dit doel 500 milliard mark ³⁾. Van deze voor den staat additioneele uitgaven ging een krachtige vraag uit naar woningen, kleedingstukken, meubelen en andere huishoudelijke voorwerpen. Een verlevendiging van de betrokken industrieën werd hierdoor teweeggebracht.

De derde groep maatregelen bestaat uit een serie omvangrijke opdrachten van het Rijk, welke eenerzijds aan de arbeidsmarkt een directen steun boden en welke anderzijds be-

¹⁾ Het is mogelijk, dat de Nederlandsche Regeering zich op dit procédé van fiscale stimuleering heeft geïnspireerd. In de Memorie van Antwoord op de algemeene beschouwingen van de Tweede Kamer betreffende de Rijksbegroting 1939 noemt de Regeering onder de maatregelen, welke genomen zullen worden om te zwaren belastingdruk te voorkomen en de werkgelegenheid te vermeerderen o.m.: Afschaffing van den geslachtsaccijns, vrijstelling van enkele omzetbelastingen, verlaging omzetbelasting op thee en benzine, verlaging van den druk van de personeele belasting op de motorrijtuigen.

²⁾ Vgl. Rijksminister, Graaf Schwerin von Krosigk, Reichshaushalt und Reichsfinanzen, bijdrage in Probleme des deutschen Wirtschaftslebens, Berlin 1937.

³⁾ Schwerin von Krosigk, t.a.p.

paalde arbeidsintensieve industrieën werk verschaffen: bodemontginning, bouw van kazernes, werkkampen, aanleg van wegen en kanalen. Een extra ontlasting ervoer de arbeidsmarkt door het instituut voor den vrijwilligen arbeidsdienst, recruteering voor de weermacht enz.

De totale extra-uitgaven van den staat, welke uit de drie genoemde groepen maatregelen zijn voortgevloeid, worden voor de periode 1933-'35 op omstreeks 6.5 milliard mark geraamd ¹⁾.

Dit zijn in het kort de hoofdtrekken van de periode der Initialzündung.

Bij het beoordeelen van dit eerste tijdvak der staatsuitgavenpolitiek moet de vraag beantwoord worden in hoeverre de particuliere activiteit en met name de investeringsdrang van de zijde van het bedrijfsleven als zijnde het voornaamste dynamische element eener opgaande conjunctuur op de gangmaking van overheidswege heeft gereageerd. Het antwoord op deze vraag is over het algemeen negatief. Uit een berekening op grond van gegevens der Reichskreditgesellschaft, welke berekening hieronder volgt, blijkt, dat men tot 1936 moet wachten alvorens de particuliere investeringen het punt bereiken, waarop de waarde van de nieuw aangeschafte productiemiddelen niet meer achterblijft bij de uitgaven noodig om het afgesleten actief te vervangen en het productie-appa-

	1932	1933	1934	1935	1936	1937
Totale investering in milliard mark	4225	5060	8185	11.600	13.800	—
Directe overheidsinvest.	1705	2180	4050	6.450	7.600	—
	2520	2880	4135	5.150	6.200	—
Vernieuwing versleten actief part. ondern.	5825	5810	5825	6.000	6.200	—
Bedrag aan invest. voor part. rekening na aftrek van vervanging versleten actief (- = negatief)	-3305	-2930	-1690	-850	-	—

¹⁾ Volgens Prion, Das deutsche Finanzwunder, Berlijn 1938, blz. 10 en 26, werd dit bedrag voor een iets langere periode uitgetrokken. Men neemt echter aan, dat het in den loop van 1935 was uitgegeven.

raat in stand te houden. Gedurende de periode van de Initialzündung is er, rekening houdend met de vermelde vervangingsvraag, een negatief saldo aan de zijde der investeringen van het bedrijfsleven, m.a.w. — en geen rekening houdend met de waarde der investeringen van hoogerhand — de Deutsche volkshuishouding teerde in die jaren nog op haar kapitaalbezit in. Na 1936 zal vermoedelijk het investerings-saldo voor particuliere rekening positief zijn, daar in elk voorafgaand jaar het negatief saldo kleiner wordt. Er zijn hieromtrent nog geen nadere gegevens.

Mag men op grond van het uitblijven van de particuliere investeringen de gevolgtrekking maken, dat het experiment der Initialzündung heeft gefaald? Een bevestigend antwoord op deze vraag geeft Bresciani Turrone in een recente publicatie¹⁾. Volgens de meening van den schrijver zijn uit de primaire uitgavengolf zeer zeker groote sociale en moreele voordeelen voortgevloeid, doch zij bleef in gebreke het economisch leven in wijden kring te bevruchten, hetgeen het geval zou zijn geweest, wanneer de verkregen meerdere inkomsten in een actieve vraag naar investeringsgoederen waren omgezet geworden. Een uitzondering wil Bresciani Turrone maken met betrekking tot de besproken fiscale lastenverlagingen en subsidies, welke, doordat zij op selectieve wijze waren aangepast aan de bijzondere behoeften van bepaalde industrieën, in opmerkelijke mate tot vergrooting van de vraag naar arbeidskrachten en ingebruikneming van productiemiddelen hebben bijgedragen. Toch wettigt dit verloop van zaken niet de algemeene conclusie van den genoemden schrijver, waar deze zegt dat hiermede bewezen is, dat „tax exemptions made at the right moment, or subsidies disbursed in the right way, might be much more efficient than public works”²⁾.

Feitelijk komt Bresciani Turrone in zijne studie tot een tegengestelde conclusie als die, welke volgt uit de door Laufenburger gehuldigde opvatting over het geringe nut van partieele stimuleringsacties. Op den belangwekkenden theoretischen kant van deze kwestie kan in dit bestek niet nader worden ingegaan. Slechts zij opgemerkt, dat de vraag naar

¹⁾ The „Multiplier” in practice: Some results of recent German experience in *The Review of Economic Statistics*, Mei 1938.

²⁾ Blz. 81.

wat den voorkeur verdient, een partieele of een „totale” beïnvloeding van de conjunctuur, waarschijnlijk niet voor een algemeene beantwoording vatbaar is, doch slechts van geval tot geval en na toetsing aan de concrete toestanden beantwoord kan worden. Al kan dit onderwerp hiermede verder buiten beschouwing blijven, toch is het van overgroot belang voor de kennis van het huidige Duitsche economische systeem in het kort te releveeren, waarom de verhoopde investeringsdrang van particuliere zijde — de zoogenaamde secundaire reactie — uitgebleven is en in welke richting de inkomstenvermeerdering van het bedrijfsleven onder den dwang der omstandigheden werd afgeleid.

In de eerste plaats vindt het uitblijven van secundaire reacties zijn verklaring in de groote voorliefde voor liquiditeit in de eerste phase der uitgavenpolitiek. Dit streven is verklaarbaar. Na jarenlange depressie en uitputting van liquide middelen namen de meerdere inkomsten in de bedrijfshuishoudingen den vorm aan van aanvulling der kasvoorraden en schuldendelging. Eerst veel later treedt depositovorming bij de banken op en daarna kan pas sprake zijn van investering op langen termijn. Zodoende sloeg de meerdere koopkracht zich aanvankelijk neer in grootere kasvoorraden en schuldaflossing bij de banken. Laatstgenoemde instellingen werden op haar beurt in staat gesteld bij de Rijksbank opgelopen schulden af te lossen. En eenmaal daar gearriveerd was de additioneele koopkracht terug op de plaats, vanwaar zij was uitgegaan. De liquiditeitsdrang deed derhalve het geïnjecteerde geld uit den kringloop verdwijnen. Elders, namelijk in Frankrijk, hebben wij soortgelijke reacties kunnen waarnemen. Hier werd een groot deel van het als additioneele koopkracht in het leven geroepen geld door de vlucht van liquiditeiten naar het buitenland ongeveer even snel aan de circulatie onttrokken als het daaraan was toegevoegd. In een door algeheele contrôle op de betalingsbalans naar buiten afgesloten volkshuishouding als de Duitsche was deze vorm van disinvesteering uiteraard buitengesloten. Daarnaast voorkwam de Duitsche prijzencontrôle het neerslaan der meerdere koopkracht in inflationistische prijsstijging. Ook in dit opzicht was en is de Fransche conjunctuurpolitiek gehandicapt.

De omstandigheid, dat in het Duitsche productieapparaat een ongebruikte capaciteit bestond — deze werd in 1933 op

40 à 50 % geschat — en dat omstreeks 1933 aanzienlijke goederenvoorraden bij industrie en handel aanwezig waren, verdient eveneens de aandacht. Het spreekt van zelf, dat een behoefte aan nieuwe productiemiddelen eerst na het absorberen van de ongebruikte capaciteit kan ontstaan en dat met dit proces een zekere tijd gemoeid is.

In de derde plaats is de Duitse overheid in zekere zin bewust tegen het ontplooiën van een secundaire investeringsactiviteit ingegaan. Van het begin der uitgavenpolitiek af heeft als een der grondslagen der nationaal-socialistische politiek het beginsel van het stabiel houden der loonen gegolden. Van stijgende loonen vreesde men een inflationistische prijsbeweging. Later heeft zich logisch uit dit principe de prijs- en kostencontrôle tot het geheele economisch leven uitgebreid. Uit het laaghouden der loonen vloeide een beperking voort van de consumentenvraag, welke vraag in een niet beheerschte conjunctuur de investeringsactiviteit pleegt op te wekken. De consequentie dezer beperking manifesteert zich duidelijk in het afwijkende verloop der productieindices bij productiegoederen- en consumentengoederenindustrieën.

1928 = 100 jaar	Productie goederen	Consumenten goederen
1929	103,2	97,0
1930	85,5	91,2
1931	61,0	86,5
1932	45,7	74,0
1933	53,7	80,1
1934	77,2	89,6
1935	99,4	85,6
1936	112,9	95,6
1937	126,0	101,5
1938 ¹⁾	135,0	103,9

Gerekend van het dieptepunt der depressie in 1932 af, steeg de productie in laatstgenoemde industrietak tot 1935 met rond 16 %, terwijl zij in April 1938 zich nog slechts 4 % boven het peil van 1928 bevindt. Voor de productiegoederenindus-

¹⁾ April.

trieën zijn deze cijfers respectievelijk 117 % en 35 %. Een speciale overweging, welke bij de beperking der consumentenvraag een rol gespeeld heeft, is de grondstoffen en deviezenschaarschte. De voedsel- en kledingsproductie, welke ruim 80% der consumentengoederen leveren, zijn namelijk aanzienlijk meer van den invoer afhankelijk dan het overige bedrijfsleven. Eveneens heeft de beperking van dividenduitkeeringen tot 6—8% een remmenden invloed op de verbruiksgoederenindustrie gehad. Door de werking van al deze factoren aan de zijde van het verbruik kon van dezen sector uit geen stimulans van beteekenis aan de particuliere investeringsactiviteit gegeven worden.

Verklaren de genoemde factoren — de drang naar geldelijke liquiditeit eenerzijds, het gebrek aan investeringsmogelijkheden op grond van aanwezige omvangrijke ongebruikte productiecapaciteiten en voorraden en van de beperking van het verbruik anderzijds — reeds voor een aanzienlijk deel het geconstateerde hiaat op het gebied van de zelfwerkzaamheid van het bedrijfsleven, een vierde factor van psychologischen aard verdient evenzeer de aandacht. Niet immers het feit, dat het bedrijfsleven in Duitschland in het heden en voor de allernaaste toekomst op winstbasis is gebracht, doet een investeringswil de bovenhand krijgen op het wel steeds aanwezige verlangen naar geldelijke liquiditeit, doch het vertrouwen en de stellige verwachting van een winstbasis, welke verband houdt met den langen duur der investeringen. Dit „op langen termijn” werkende vertrouwen is in Duitschland bij de ondernemers niet tot ontwikkeling gekomen, waarbij zij opgemerkt, dat de ondernemingslust daar te lande zwakker schijnt te zijn geworden, naarmate de staat, door loonnende productie te garandeeren, den ondernemer tot een uitvoerend orgaan heeft teruggedrongen. Bovendien schijnt de onzekerheid, welke de toekomst in zich bergt voor het bedrijfsleven zwaarder te gaan wegen naar gelang de invloed van den staat op de conjunctuur groeiende is en zijn terugtrekken van dit terrein, zooals kan worden verwacht, met ernstiger wordende moeilijkheden gepaard zal gaan. Werpen deze moeilijkheden bovendien hun schaduw vooruit in den vorm van een steeds meer toegetrokken netwerk van restrictie- en dwangbepalingen, waardoor het gevoel eener abnor-

male situatie wordt versterkt, dan behoeft het verschijnsel van uitblijvende particuliere investeringslust geen nader be-
toog. Tot een terugslag in de conjunctuur leidde dit uitblijven
intusschen niet, aangezien de periode was aangebroken, waarin
de staat het conjunctuurverloop thans primair tot eigen doel-
einden ging beheerschen.

Ook na beëindiging der periode van de Initialzündung,
welke, zooals uiteengezet werd, duurde tot het najaar van
1935 blijft het vraagstuk betreffende de mogelijke substi-
tutie van het staats- door het particuliere initiatief van be-
lang. Het werd weliswaar tijdelijk op den achtergrond ge-
drongen door de sedert genoemd tijdstip krachtig gepous-
seerde staatspolitieke doeleinden van bewapening en autarkie,
doch het doet zich momenteel weer scherp gevoelen, nu het
doel der werkverschaffing bereikt is en tevens zoowel op het
gebied der productie als op dat van de financiering de hand-
having van het staatsinitiatief in den huidige omvang op
grenzen stuit, welke de staatsconjunctuur een halt en een
terugkeer tot meer normale proporties toeroepen.

Uit conjunctureel oogpunt is een behandeling van de na
1935 ingetreden fase der staatsconjunctuur minder belang-
wekkend. Volstaan moge worden met de opmerking, dat het
mogelijk is deze periode als een voortgezette „Initialzündung”
te zien. Hiermede wordt aan dit begrip echter wel eenigs-
zins geweld aangedaan. Immers na 1935 en vooral se-
dert de proclamatie van het tweede vierjarenplan in 1937
werd het opkomen van een eventueelen particulieren inves-
teeringsdrang systematisch tegengegaan. Men denke aan de
in dit tijdvak ingevoerde contrôle en restrictie van particu-
liere uitgaven tot vernieuwing of vergrooting van het produc-
tieapparaat, aan het emissieverbod, aan de rantsoeneering van
buitenlandsche grondstoffen en van de verhooging der winst-
belasting. Aan den anderen kant heeft de Deutsche regeering
steeds betoogd, dat het particuliere initiatief te eeniger tijd
den staat diende te vervangen. Daarom zal, na een beschou-
wing over de monetaire en de financieringszijde van de Duit-
sche conjunctuurpolitiek, nog moeten worden nagegaan, welke
mogelijkheden in de thans bestaande situatie voor een over-
gang van staats- naar particuliere conjunctuur gegeven zijn.

II

Monetaire en financieele aspecten.

Was in het voorgaande de goederenzijde van het Duitsche economische systeem aan de orde, de geldzijde verdient niet minder de aandacht.

Bij de staatsuitgavenpolitiek kan drieërlei weg worden ingeslagen. Er kan gefinancierd worden uit in goede tijden gevormde overschotten. Deze middelen krijgen daarmee hun bestemming. Er kan een beroep worden gedaan op de kapitaalmarkt. In dat geval worden of investeringsmiddelen door den staat in concurrentie met de particuliere vraag tot zich getrokken, of de particuliere vraag wordt verhinderd zich te doen gelden (emissieverbod) en de staat reserveert het geheele beschikbaar komende aanbod voor zich. In de derde plaats kan de staat zijn toevlucht nemen tot kunstmatige geld- en credietschepping. Voor zoover dit additioneel gecreëerde geld „koopend aan de markt komt”, bergt het een tendens tot inflationistische prijsstijging in zich.

Duitschland had in 1933 slechts de beschikking over de derde mogelijkheid, de tweede mogelijkheid werd eerst actueel na het volledig op gang komen van het productieapparaat, d.i. omstreeks 1936. De eerste mogelijkheid, de staatsschat, ligt in een heel verre toekomst en kan dus buiten beschouwing blijven.

De toegepaste techniek bestond hierin, uitgaven te doen en het deficit der begrooting te dekken door z.g. arbeidswissels met 3 à 6 maanden looptijd, welke tot herdisconto bij de Rijksbank waren toegelaten. De disconteeringsregeling berustte op een in October 1933 aan de Rijksbank gegeven machtiging, kortlopende staatspapieren als dekking voor hare bankbiljettencirculatie te aanvaarden. De arbeidswissel kreeg hierdoor de kwaliteit van prima beleggingspapier en van liquiditeitsreserve voor banken, doch vooral van belang is, dat hij den status van potentieel circulatie- en koopmiddel kreeg, daar omruiling in banknoten elk oogenblik mogelijk was.

In welken omvang is van dit geldscheppend papier gebruik gemaakt? Deze omvang toch is een der factoren, welke de kans op inflatie bepalen en daar de Duitsche regeering het welslagen van hare stimuleeringspolitiek van het voorkomen

van inflationistische prijsstijging afhankelijk achtte en omdat deze opvatting nog steeds als een der grondslagen harer plannen kan worden beschouwd, is het nuttig een denkbeeld van de kunstmatige geldvermeerdering te hebben. Aangezien publicaties op dit gebied achterwege zijn gebleven of zich tot een onderdeel beperken, kan alleen een schatting langs indirecten weg uitkomst bieden. Eind April 1938 stond bij de Rijksbank en de groote banken het actief wissels en schatkistpapier voor een 8.2 milliard mark hooger bedrag uit dan op denzelfden datum in 1933. Deze vermeerdering is geheel aan het in portefeuille nemen van arbeidswissels toe te schrijven. Met toevoeging van het wisselbezit der kleine banken, particuliere ondernemingen, verzekeringsmaatschappijen mag aangenomen worden, dat omstreeks het begin van dit jaar nog op zijn minst 10 milliard mark arbeidswissels in omloop waren. Hierbij kan gevoegd worden het totaal der tot ultimo April j.l. op de kapitaalmarkt geconsolideerde korte schulden, hoofdzakelijk arbeidswissels, tot een bedrag van 13 miljoen mark. Als derde component komt in aanmerking het totaal aan hogere begrootingsinkomsten over de vijf jaren volgende op het budget van 1932/33. Deze meerdere, uit belastingen en accijnzen toegevoelde, inkomsten bedragen in totaal 16.8 milliard, inclusief de bespaarde uitgaven voor werklozensteun 24.1 milliard mark. Daar ook de fiscale meerinkomsten voor het overgrootste deel tot het liquideeren van vervallen arbeidswissels in beslag zullen zijn genomen, kan het bedrag der staatsuitgavenpolitiek over de periode 1932/33—1937/38 geraamd worden op rond 47 milliard. Dit bedrag is vermoedelijk niet geheel identiek met het totaal aan over die 5 jaren in omloop gebrachte arbeidswissels, daar de fiscale meerinkomsten ten deele ook rechtstreeks tot de financiering der arbeidsverschaffing hebben bijgedragen, doch anderzijds bestaan aanwijzingen, dat de schatting van 47 miljoen eerder te laag dan te hoog is. Past men uit dien hoofde een verhoging toe tot 50 milliard, dan blijkt, dat per jaar ongeveer 10 milliard aan vlottende schuld is gemaakt en dat derhalve enorme bedragen aan arbeidswissels in circulatie zijn gebracht.

Wanneer men de vraag tracht te beantwoorden waarom deze geldcreatie op enorme schaal niet tot een duidelijk als zoodanig te herkennen inflatie heeft gevoerd, dan moet op

de volgende verschijnselen, welke een aan de prijsstijging tegengesteld effect hadden en daardoor een compensatie van prijsverhoogende met prijsverlagende tendenzen in het leven riepen, worden gewezen.

Slechts een betrekkelijk klein gedeelte van de in omloop gekomen arbeidswissels werd door het bedrijfsleven en de banken bij de Rijksbank ondergebracht. Volgens het over 1937 door de Rijksbank uitgebrachte verslag bedroeg per ultimo 1937 de hoeveelheid der in omloop zijnde bankbiljetten en overige circulatie 33% meer dan in 1932. Dit percentage

	1928	1932	1936	1937
Totale geldcirculatie in miljoen mark	4919	3544	4980	5493
Bankbiljetten	6589	5640	6967	7478

is laag, in oogenschouw nemende, dat het volume der goederen omzetten sinds laatstgenoemd jaar tot 1937 met 37% en het peil der algemeene bedrijvigheid meer dan verdubbeld is. Weliswaar behoeft het lage percentage waarmede de geldcirculatie is toegenomen op zich zelf nog geen aanwijzing te vormen, dat inflatie der geldeenheid moest uitblijven, immers de omloopsnelheid van het geld zal ongetwijfeld zijn toegenomen, doch niettemin ligt in de beperkte toeneming der fiduciaire circulatie een gunstige voorwaarde voor de waardestabiliteit van het geld. Het procédé, de uitgavenpolitiek te financieren met een speciaal soort wissel, in plaats van door een rechtstreeks beroep op de Rijksbank, heeft, in dit licht beschouwd, zeker groote voordeelen afgeworpen. De staat wilde de centrale bank slechts als laatste reserve ingeschakeld zien. Aan de ondernemingen, welke met arbeidswissels betaald werden, werd verzocht de wissels zoolang mogelijk in portefeuille te houden. Eerst bij ontbreken van voldoende eigen financieringsmogelijkheid zou discont어링 bij een particuliere bank kunnen volgen. De banken zouden de op die wijze ontvangen wissels eveneens zoo lang mogelijk uit eigen middelen moeten financieren en slechts in uitzonderingsgevallen zouden zij op de Rijksbank terug moeten vallen. Door aldus de liquide reserves van bedrijfsleven en geldmarkt aan de financiering der openbare werken dienstbaar te maken,

gelukte het de eigenlijke geldvermeerdering binnen enge grenzen te houden.

Het gemak waarmee de Duitse regeering erin kon slaan de arbeidswissels buiten de monetaire circulatie te houden, staat ten nauwste in verband met de reeds eerder gesignaleerde neiging van het bedrijfsleven tot geldelijke liquiditeit, derhalve met het nalaten van investering in voorraden en productiemiddelen. Deze tendenz is vermoedelijk de voornaamste rem op een inflationistische prijsbeweging geweest. Het uit den op gangkomenden bedrijfskringloop uit hoofde van de meerdere inkomsten vrij komende geld werd succesievelijk door belegging in arbeidswissels gebonden en het kon dus niet „koopend op de markt” verschijnen. Naarmate bovendien meer braakliggende productiecapaciteiten werden ingeschakeld en disinvesteering uit goederenvoorraden optrad, steeg het absorptievermogen voor arbeidswissels bij het bedrijfsleven en de daarmee gelieerde banken. De staatsfinanciering heeft daarom het karakter eener vóórfinanciering, *Vorgriff auf künftige Einnahmen*. Slechts in een toestand van onderbezetting van het productieapparaat, is zulk een credietconstructie economisch te motiveeren. Zoolang onderbezetting aanwezig is, bestaan potentieele mogelijkheden tot kapitaal- en inkomenvorming, welke worden geactiveerd, wanneer de productie op gang geraakt. De credietcreatie anticipeerde bewust op de realiseering dezer aan de zijde der goederenproductie bestaande latente mogelijkheden, doch zij vindt hierin, zooals nog toegelicht zal worden, ook hare economische grens.

De figuur der korte credieten in den vorm van arbeidswissels vertoonde in zooverre een *Schönheitsfehler*, dat de aan de uitgifte ten grondslag liggende staatsopdrachten een investering op langen termijn inhielden, zoodat tegenspraak ontstond tusschen den economischen investeringsvorm en de credietvorm daarvan. Deze toestand beteekende, dat bij eventuele afstooting van de milliarden-bedragen aan wissels de Rijksbank toch de bankbiljettenpers in actie zou moeten stellen met al de gevolgen daaraan verbonden. De geleidelijke opheffing van de vermelde tegenspraak tusschen het economische karakter der uitgaven en den vorm van het crediet dateert van medio 1935. Door een opeenvolgende reeks emissies van langlopende credieten werden van genoemd tijdstip

af kortlopende credieten geconsolideerd of uit de snel toenemende belastingontvangsten afgelost. Hoewel tot October j.l. 13.26 milliard aan Rijksleeningen was geplaatst, is het proces van consolidatie nog niet beëindigd. Een tijdlang nam de wisseluitgifte zelfs sneller toe dan de uitgifte van consolidatieleeningen en de delging uit belastingen. Het momenteel uitstaande bedrag aan kortlopende schuld is niet bekend, het bedraagt echter stellig niet minder dan 10 milliard mark.

Uit het voorgaande valt te besluiten, dat de kunstmatige geldvermeerdering, zolang zij de potentieele uitbreidingsmogelijkheden der goederenproductie niet te boven ging, geen oorzaak van een zeer ernstige inflatie behoefde te worden. Van groot belang zijn uiteraard de maatregelen geweest, welk na een aanvankelijk inzetten van het Rijksbankcrediet den stroom van arbeidswissels naar de geldmarkt en later naar de kapitaalmarkt hebben afgeleid. De werking dezer maatregelen werd gunstig beïnvloed door de contrôle der betalingsbalans, welke afvloeiing van het kapitaal naar het buitenland onmogelijk maakte; door de prijscontrôle, waardoor het meerdere geld zich niet kon neerslaan in speculatieve stijging van prijzen; door het verbod van particuliere emissies en het onder toezicht plaatsen der investeringen, waardoor de staat voor zich de geld- en kapitaalmarkt wist te reserveeren; ten slotte door meedoogenloozen strijd tegen de belastingfraude, welke tot versnelde liquidatie van het korte crediet eveneens in aanzienlijke mate bijgedragen heeft.

Ondanks de afwezigheid van inflatie zijn de prijzen in Duitschland hoog. In goud omgerekend lag het Deutsche indexcijfer der groothandelsprijzen in April j.l. 41% boven het Engelsche. De uit deze prijzendispariteit voortspruitende overwaardeering van de Deutsche valuta is echter minder het gevolg van het omhooggaan van de Deutsche prijzen, dan wel van het inzinken van het internationale prijsniveau. De binnenlandsche koopkracht van de mark is tamelijk wel gehandhaafd gebleven. Wel is van April 1933 tot April 1938 het indexcijfer der kosten van levensonderhoud met 8.4% gestegen, doch in deze verhooging zijn verdisconteerd de hoogere prijzen voor de producten van landbouw en veeteelt, welke, in verband met het opzettelijke streven de rentabiliteit van het agrarische bedrijf te herstellen, werden toegestaan. Een stij-

ging is ook waarneembaar bij de kosten van kleding. De duurte der buitenlandsche grondstoffen en van de ersatz-producten speelt hier een rol. Deze beide factoren verklaren voor een goed deel eveneens de stijging van het algemeen indexcijfer der groothandelsprijzen, welke sedert 1933 met 16.4% stegen. Ook al neemt men in aanmerking, dat de Duitse prijzen van thans en van vijf jaar geleden niet vergelijkbaar zijn op grond van kwaliteitsverlies, rantsoeneering enz., dan blijkt toch, dat een openlijke en ernstige inflatiebeweging tot nu toe vermeden kon worden. Of dit ook in de naaste toekomst het geval zal blijven, hangt ten eerste af van de uitgavenpolitiek der regeering en ten tweede van de rekbaarheid van de grenzen, die aan deze politiek zijn gesteld. Deze punten verdienen nog nader de aandacht.

III

Toekomstverwachtingen.

Sinds het einde van 1937 is een wending in het economisch leven van Duitschland ingetreden. Er is een gebrek ontstaan aan arbeidskrachten, de reserves aan materiele productiecapaciteit zijn uitgeput, in den landbouw heeft de productie van voeding voor mensch en dier haar hoogtepunt bereikt. Een verdere druk op het productieapparaat zou weliswaar de fysieke opbrengst nog kunnen vergrooten, doch het economisch rendement doen verkleinen.

Volgens de terminologie van de traditioneele conjunctuurleer kan men in Duitschland tot 1937 spreken van een hausseperiode. Hierop zou, de gebruikelijke terminologie verder volgend, een boom-periode moeten intreden, daarna de reactie, crisis. Voor een cyclus-theorie als de onderhavige bestaat echter in het huidige Duitschland geen plaats. Na het volbrachte herstel, zal, naar Duitse opvatting, de staat nog een verdere en laatste taak te volbrengen hebben, namelijk de handhaving van den toestand van volbezetting van het productieapparaat, welke toestand als de normale positie van het economisch leven wordt afgeschilderd.

In hoeverre stelt de toestand van „Vollbeschäftigung” nieuwe eischen aan de Duitse economische politiek? De kern van de kwestie is, dat conjunctureel gezien in een volledig bezet productieapparaat elke oorzaak vermeden dient te

worden, welke de tot de grens van economisch prestatievermogen genaderde productiecapaciteit in disproportie kan brengen met den investeringsdrang. Waar deze investeringsdrang momenteel komt van de zijde van den staat, dreigt het gevaar eener verstorende oorzaak vooral van den kant eener van hooger hand voortgezette credietschepping. Tot zoodanige credietschepping zijn, bij ontbrekende expansie in het volume der goederenproductie, de voorwaarden niet meer aanwezig; toch voortgaan op dezen weg moet tot een overspanning der conjunctuur leiden. Het inflatiegevaar zou daardoor opnieuw op den voorgrond verschijnen.

In het licht van het bovenstaande wordt het begrijpelijk, dat Dr. Schacht op 11 Maart j.l., op den vooravond van den intocht in Oostenrijk de mededeeling deed, dat de regeering thans een einde zou maken aan het opblazen van de credietstructuur. Zij zou zich beperkingen in haar uitgaven gaan opleggen in dier voege, dat financiering met korte credieten slechts mogelijk is, voorzoover op den vervaldag dekking uit de gewone staatsinkomsten of uit consolideering op de kapitaalmarkt kan worden verkregen. Voorts zouden maatregelen dienen te worden genomen, teneinde de zich in portefeuille van de Rijksbank nog bevindende arbeidswissels op versnelde wijze te liquideeren. Tevens kondigde de Rijksbankpresident een nieuw financieringsinstrument aan, dat een al te abrupte overgang diende te voorkomen, nl. de *Lieferungsschatzanweisungen*. Bedoeld papier is minder goed bij de Rijksbank onder te brengen dan de arbeidswissels, het is schatkistpapier, dat op normale manier in de open geldmarkt afgezet moet kunnen worden en bij verval uit de gewone middelen moet kunnen worden voldaan ¹⁾.

Door het stopzetten der kunstmatige credietuitbreiding en het binden van de staatsuitgaven aan de reële besparingen der bevolking, namelijk dekking der uitgaven uit belasting

¹⁾ Het buiten de geldcirculatie houden van dit papier is tot heden gelukt. Eenige onrust is gewekt, omdat van Maart j.l. tot September voor een groot bedrag, nl. 2 1/2 milliard mark, aan „*Lieferschätze*” in omloop is gebracht, waarvan alleen 2 milliard door de banken werd opgenomen. Stellig hebben de exceptioneele geldbehoeften van het Rijk in de afgelopen maanden in verband met de gebiedsuitbreiding en het oorlogsgevaar hier een rol gespeeld. Indirect leidde deze uitgifte van schatkistpapier toch tot een meerdere bankbiljettenuitgifte, doordat de banken, teneinde dit papier te kunnen opnemen, zich genoopt zagen arbeidswissels bij de Rijksbank in herdisconto te geven.

en uit langlopende leeningen, wordt aan de staatsconjunctuur een rem aangelegd. Deze ommekeer in het systeem van financiering stelt echter het vraagstuk aan de orde, of het productieapparaat ten volle op gang zal kunnen blijven, wanneer de staat op het gebied der investeringen zich met een meer bescheiden rol tevreden zal stellen. De kwestie van de mogelijke vervanging van het overheids- door het particuliere initiatief komt derhalve in dit stadium opnieuw aan de orde en de vraag rijst of zoodanige vervanging momenteel waarschijnlijker is, dan tijdens de periode der Initialzündung.

Ter beantwoording dezer vraag zij opgemerkt, dat van een algeheel terugtrekken van den staat geen sprake kan zijn. En wel om de volgende redenen. In de eerste plaats heeft de opnemings van de nieuwe gebieden in het Deutsche Rijk voor den staat de noodzaak meegebracht deze gebieden aan het hooge bedrijvigheidspeil der Deutsche volkshuishouding aan te passen. Zoowel het Sudetenland als het voormalige Oostenrijk dragen diepe sporen van een jarenlang deflatieproces. De productie in deze streken vertoont een groote overcapaciteit en zij biedt dus een ruimte tot expansie, welke stimuleringsmaatregelen, zoo noodig gefinancierd zelfs door kunstmatige koopkracht, tot op zekere hoogte ongevaarlijk maakt. Op de economische complicaties, welke de gebiedsvergrooting onder meer in de voedselvoorziening van Deutschland in het leven roept, kan hier niet worden ingegaan. In de tweede plaats zullen de opdrachten in verband met de vernieuwing en de instandhouding van de weermacht op een belangrijk deel der beschikbare arbeidskrachten en productiemiddelen beslag blijven leggen. In de derde plaats oefent de versnelde tenuitvoerlegging van het autarkieprogram, waarmede sedert de afkondiging van het tweede vierjarenplan in 1937 werd aangevangen, een toenemende vraag naar investeringsgoederen en arbeidskrachten uit. Weliswaar is het de bedoeling, dat de staat in laatstgenoemden sector als directe opdrachtgever en financier op den achtergrond zal treden, doch waar de winstcapaciteit dezer nieuwe industrieën door vastlegging van kosten en prijzen vooraf van hoogerhand verzekerd is, zullen de reeds krachtige pogingen het particuliere kapitaal voor de grondstofproductie langs synthetischen weg en voor andere deelen van het vierjarenplan te interesseeren, op den duur wel resultaat afwerpen. De bronnen van financiering,

welke het particuliere bedrijf voor expansie in deze richting ter beschikking staan, zijn echter beperkt tot de resteerende reserves, welke in de afgelopen jaren van groote winstcapaciteit werden opgebouwd; de kapitaalmarkt zal zeker nog geruimen tijd voor den staat gereserveerd moeten blijven.

Zal van de drie aangegeven sectoren zeker een blijvende steun aan de investeringsactiviteit uitgaan, toch lijkt het, gezien de waarschijnlijke beperking der staatsuitgaven en de afneming van bewapenings- en werkverschaffingsopdrachten, niet aannemelijk, dat hierin op zichzelf reeds een voldoende compensatie ligt. Van twee kanten kan in dit geval een eventuele terugslag in het economisch systeem als gevolg van afnemende staatsinvesteering worden opgevangen, nl. door het richten van het vrijkomende deel van het productieapparaat op de voortbrenging van meer consumentengoederen en op intensivering van de productie voor den export.

Zonder het overwinnen van zekere wrijvingsweerstand zal de bovenbedoelde heroriëntering in de productiestructuur niet tot stand komen, doch dit buiten beschouwing latende, zal het welslagen eener politiek van expansie in de aangegeven richtingen in sterke mate afhangen van factoren van internen en externen aard.

Met betrekking tot de interne factoren staat voorop, dat het evenwicht in het Deutsche economische systeem tot dusver heeft gerust op een beperking van het verbruik en op een in het binnenland gestimuleerde conjunctuur. De overgang naar een nieuw evenwicht met ruimer verbruik en intensiever productie voor den export schept daardoor consequenties voor de stabiliteit van het economisch systeem. Wat het verbruik betreft, ontstaat een speelruimte voor labiele toestanden van twee kanten: een eventuele neiging bij consumenten tot oppotting eenerzijds en een perspectivistische overschatting van de verbruikersvraag bij producenten. In een totalitair systeem, dat de volbezetting van de productie tot elken prijs wenscht te handhaven, zullen deze risico's op twee manieren uit den weg kunnen worden geruimd, nl. verbruiksdiscipline en investeringscontrôle. Beide maatregelen bestaan reeds en men zou op de gelegde grondslagen verder kunnen voortbouwen. Een expansie aan het „gerichte verbruik” zou gegeven kunnen worden in de vermeerdering van bestaande of van te creëren behoeften (volksauto's, woningbouw, steden-

verfraaiing en moderniseering, vacantiereizen voor arbeiders enz.). Bij een goed gevoerde verbruiksregie, waarvoor het huidige systeem wel borg staat, behoeft dan ook geen aanleiding te bestaan voor de onlangs door Balogh gedane uitspraak: „The Nazi economic policy is better suited for achieving maximum employment than for securing maximum enjoyment”¹⁾. Doch gericht verbruik, al is het een winst, welke het reële consumenteninkomen ten goede komt, veronderstelt toeneming van staatscontrôle. Afgezien van dit ernstige bezwaar, zou uitbreiding van het verbruik toch reeds genoeg moeilijkheden opleveren. Immers de loonen zouden moeten stijgen, ofwel de kosten van levensonderhoud zouden moeten dalen, ofwel de staat zou de gratis-consumptie moeten vergrooten. In een volbezet productieapparaat kan elk dezer oplossingen of een combinatie ervan slechts zeer geleidelijk in werking treden en wel — rationalisatie der productie niet meegerekend — naarmate de druk op het sociaal product door beperking van improductieve staatsinvesteringen minder wordt en naarmate loonnende productie voor een toenemend verbruik der bevolking en voor den export hiervoor in de plaats treedt.

Interne factoren van remmenden aard bij den export zijn aanwezig in den vorm van de prijzendispariteit tusschen het hoge Deutsche prijsniveau en de buitenlandsche prijzen. Ondanks de velerlei door de Deutsche regeering gebezigde overbruggingsmaatregelen (depreciatie van de mark op bepaalde markten, exportsubsidies enz.) is voor vele bedrijven de export een verliesgevend onderdeel der productie. Een krachtige stimulans op de particuliere investeringsactiviteit zal van dezen sector vermoedelijk wel niet uitgaan. Typeerend zijn de recente maatregelen van de regeering, welke strafmaatregelen afkondigen tegen die ondernemingen, welke zich hun „exportplicht” onvoldoende bewust zijn.

Het externe aspect van de vraag of een verhooging van de bedrijvigheid op het gebied van export- en verbruiksgoederenproductie de ruimte zal kunnen opvullen, ontstaan uit dalende bewapenings- en werkverschaffingsactiviteit, wordt vooral beheerscht door de internationale conjunctuur en door

¹⁾ The National Economy of Germany. The Economic Journal, September 1938, blz. 490.

de in Duitschland bestaande deviezenmoeilijkheden. Omstreeks 1935 toen de wereldhandel begon te herleven was het vooruitzicht op een exportconjunctuur aanzienlijk gunstiger dan thans, na de inzinking van 1937. Vergrooting van de productie van consumentengoederen gaat onvermijdelijk gepaard met vergrooting van den invoer van grondstoffen en voedingsmiddelen. Daar de middelen hiertoe, bij gebreke van internationale credietverleening, slechts uit meerderen export kunnen komen, zou deze krachtig moeten toenemen. Bij den gegeven ongunstigen toestand der internationale conjunctuur zijn de afzetmogelijkheden in het buitenland echter beperkt. Export tot elken prijs ontmoet in het geval eener inelastische vraag naar goederen van Duitschen oorsprong een niet weg te nemen obstakel, doordat vergrooting van de totaalopbrengst bij vergrooting van het exportvolume uitblijft. Handhaving van de rentabiliteit van het exportbedrijf door afwenteling van het exportverlies over het binnenlandsche bedrijfsleven, welk systeem in Duitschland een der gebruikelijke middelen tot aanpassing aan de buitenlandsche prijzen is, zou onder zulke omstandigheden gelijk staan met het transfereeren van een deel van het Duitsche volksinkomen naar het buitenland, derhalve juist het tegendeel van wat met vergrooting van den export wordt beoogd.

Een tweede extern aspect bestaat hierin, dat een ontwikkeling van het productieapparaat in de richting van meer export tot consequentie heeft een grootere gevoeligheid voor internationale conjunctuurschommelingen. Het onmiskenbare „innenbedingte Gleichgewicht” ¹⁾, hetwelk Duitschland door concentratie van de productie op de binnenlandsche markt bezit, zou, door toenemende exportafhankelijkheid, gevaar lopen te worden aangetast.

Toont het bovenstaande reeds voldoende aan, dat, naar de goederenzijde beschouwd, de Deutsche productiestructuur zich slechts zeer moeilijk aan de gewijzigde situatie zal kunnen aanpassen, de conclusie bij beoordeeling van de geldzijde is weinig gunstiger. Ook van dit punt uit kan de bereikte optimale toestand der productie allerminst als een per-

¹⁾ De ongevoeligheid voor de buitenlandsche conjunctuur beschouwt Muhs, aan wien de aangehaalde uitdrukking werd ontleend, als een der belangrijkste grondslagen van het Deutsche economische systeem. Vgl. K. Muhs: Deutschland und die nächste Weltwirtschaftskrise, Jena 1938, blz. 64/69.

petuum-mobile worden beschouwd, doch schept hij lastige vraagstukken.

Tot aan het tijdstip der volledige bezetting hebben de Duitse ondernemingen buitensporige winsten gemaakt en een ongewone liquiditeit vertoond. Dit geschiedde door de maatregelen van hooger hand tot stabilisatie van loonen en prijzen. Onder toevoering van een constanten stroom opdrachten, moesten deze maatregelen, ingevolge de groote beteekenis van de vaste kosten in de moderne onderneming, tot aan het peil der volledige ingebruikneming van de productiecapaciteit de ondernemingswinst en het bezit aan liquide middelen op bijzondere wijze doen stijgen. De arbeidende klasse werd veroordeeld tot wat men dwangsparen zou kunnen noemen. Tot op zekere hoogte is dit een bekend verschijnsel in tijden van hoogconjunctuur en ontvangen de ondernemers diensgevolge een machtige prikkel tot uitbreiding van het productieapparaat. Door omstandigheden, welke werden vermeld, waren het echter in Duitschland niet de ondernemers, doch het was de staat, welke de vrijkomende conjunctuurwinsten en de overgrootte geldelijke liquiditeit grootendeels aan zich wist te trekken door belastingen en credietoperaties.

Deze aan de geldzijde bestaande aspecten veranderden intusschen op fundamenteele wijze. De kostendegressie heeft door de overschrijding van het optimale punt der bedrijfsbezetting in vele ondernemingen neiging om te slaan in de kostenprogressie. Kostenprogressie sluit echter in: winstdegressie, liquiditeitsdegressie en wat evenzeer volgen moet: belastingdegressie. Daarom verwekte de onlangs ingegane verhoging van de winstbelasting op vennootschappen van 30 tot 40% een ernstige vertrouwensschok, welke de ondergrond is geworden van de crisis, waaraan in September j.l. de Berlijnsche beurs ten prooi was. Wil de staat het plan, verdere financiering van uitgaven door belastingen en leeningen te dekken, doorvoeren, dan zal de druk op de rentabiliteit der ondernemingen relatief zwaarder worden. Om de belastingen op peil te houden zou de staat zoover kunnen gaan, dat ook de reserves, welke in de afgelopen jaren gevormd werden, aan hem worden overgeheveld.

Onder deze omstandigheden, dalende winstmarge en stijgende belastingen, valt op het perspectief eener mogelijke opleving in de particuliere investeringen een zeer donkere scha-

duw. Weliswaar zal een uitblijven dezer particuliere activiteit het evenwicht in het Duitsche economische systeem niet behoeven te verstoren, doch het voortduren van de staatsconjunctuur en toenemende staatsinmenging worden daardoor onafwendbaar. Hierbij bedenke men, dat de staat thans een in wezen veel moeilijker taak te volbrengen heeft dan in de afgelopen jaren. Hij stond toen voor de organisatie van overvloed; overvloed aan productiemiddelen, aan arbeidskrachten en aan goederenvoorraden. Thans staat hij voor de organisatie van een tekort op de genoemde gebieden, terwijl het productieapparaat aan een ingrijpende hergroepeerings moet worden onderworpen. Zal de staatsconjunctuur tegen deze proef bestand blijken? Op deze vraag zal de toekomst het antwoord moeten brengen. Het vraagstuk van den overgang van de staatsconjunctuur naar een door het particuliere, initiatief gedragen conjunctuur schijnt in Duitschland in elk geval een oplossing nog niet nabij.